

Veszprémy László Bernát „Hungarista nagy papunk”?

*Közéleti viták Prohászka Ottokár szellemi örökségéről
a harmincas–negyvenes évek Magyarországon*

Prohászka Ottokár katolikus székesfehérvári püspök, író és politikus 20. századi tevékenysége heves vitákra ad okot a történészek között, melyek időről időre újra fellángolnak. Ennek oka – többek között –, hogy Prohászka vezette be a 20. századi politikai közbeszédbe a *hungarizmus* kifejezést, melyet később a hazai nemzetiszocialisták, elsősorban a nyilasok tettek a magukévá. A közelmúltban kiváló tanulmány jelent meg Fazekas Csaba tollából a *Múltunk* folyóiratban,¹ mely részletesen elemezte a prohászkai hungarizmusértelmezést. Ez a munka azonban pusztán a fogalom genezisére szorítkozik, és nem vizsgálja a lehetőséget, hogy milyen hatást gyakorolt Prohászka a későbbi nyilas mozgalomra. Más, a kérdéssel foglalkozó történészek – például Ungváry Krisztián vagy Karsai László – megelégedtek azzal, hogy rámutattak: Szálasi Ferenc szóhasználatára hasonlított Prohászkáéra.² Paksy Zoltán és Paksy Rudolf Prohászkát Szálasi inspirálói között tartják számon.³ Meggyőződésünk, hogy releváns kérdésfelvetés a prohászkai örökség körül a harmincas–negyvenes években zajló közéleti csaták vizsgálata. A tanulmányunk során megvizsgált közéleti viták forrásai arra engednek következtetni, hogy a korabeli közéleti szemléző okkal feltételezhette kapcsolat létét Prohászka hungarizmusa és a nyilas hungarizmus között.

Alapvetően nehéz kérdés a politikai eszmetörténeti hatások kimutatása, hiszen a nevekkel való dobálózás még nem feltétlenül bizonyítja, hogy egy ideológus befolyással volt vagy lehetett egy későbbi mozgalomra. Makray Lajos katolikus pap és legitimista képviselő helyesen látta meg, mikor azt mondta, hogy „elmondhatjuk Prohászka Ottokár munkáiról azt, hogy íme, a könyv, melyben ki-ki megleli a maga dogmáit”.⁴ Ékes példája ennek a tény, hogy Prohászka Ottokár nevével nemcsak a nyilasok éltek, de az ellenzőik is: a szocialista Buchinger Manó, a későbbi zsidómentő kisgazda Varga Béla, a liberális Rupert Rezső és egy kevésbé fontos ügyben Rassay Károly, illetve a nyilasokkal szemben álló keresztényszocialista Bangha Béla,

Prohászka Ottokár teológus, országgyűlési képviselő,
Székesfehérvár megyés püspöke
Történeti Fényképtár | Magyar Nemzeti Múzeum

Lendvai István és Közi-Horváth József mind-mind idéztek a püspök írásaiból, igazolandó saját hungarizmusellenes álláspontjukat.⁵ Az utóbbi két író egy „valódi”, a nyilas iránytól mentes prohászkai hungarizmus mellett tört lándzsát,⁶ Lendvai pedig egyenesen „teljességgel jogosulatlan kísérletnek” nevezte a Prohászkára való hivatkozást a nyilasok részéről. Szerinte az egyént felülíró kollektívizmus, az állam öncélúságának elve, a vér mindenhatósága, illetve a faji antiszemitizmus nem képezte részét a prohászkai gondolatvilágnak.⁷ Jellemző módon a faji antiszemitizmus kérdése volt a legfontosabb vitatéma Prohászka hívei két táborának. Remekül illusztrálja ezt az a szóváltás, mely a már említett Makray Lajos atya és a nyilas Maróthy-Meizler Károly között zajlott a parlamentben. Makray a – semmivel sem vállalhatóbb – vallásos antiszemitizmus alapján maradván azzal érvelt, hogy a zsidóságot meg kell téríteni, ezen álláspontját Prohászkával támasztva alá:

„**vitéz Makray Lajos:** Ezt hirdették egyházi és világi részről egyaránt. Hivatkozni méltóztatott [Maróthy] Prohászka Ottokárra. Én abban a

kellemes helyzetben vagyok, hogy Prohászka Ottokár Összes munkáit nemcsak ismerem, hanem át is tanulmányoztam (**Maróthy Károly:** Mi is!), én Prohászka Ottokárt igen sokszor hallgattam (**Maróthy Károly:** Mi is!), ennek következtében én ismerem Prohászka Ottokár szellemiségét és lelkiességét, (**Maróthy Károly:** Mi is!), annak a Prohászka Ottokárnak szellemiségét és lelkiességét, akit az ő felfogásával homlok-egyenest ellenkező irányzatú emberek hívnak saját álláspontjuk igazolására segítségül.”

Makray Prohászka azon szavait idézte, miszerint „van sok-sok elem a zsidóságban, amely cseppet sem zsidó vallású és ezeknek meg kell könnyítenünk az áttérést. Nyitnunk kell nők és férfiak számára katekizáló iskolát, tartani kell részükre miszsiókat és fel kell őket venni és meg kell őket tartani nagy szeretettel a kereszténység és a magyarság kebelében”.⁸ Maróthy azonban azzal támadta meg érvelését, hogy az idézet 1918-ból származik, és hogy a püspök későbbi írásaiban már mást vallott:

„**Maróthy Károly:** Az igen t. képviselő úr hivatkozott Prohászka Ottokárra, de képviselőtársunk jól tudta, hogy melyik időpontból szabad még Prohászka Ottokárra hivatkoznia. Megkérdeztem tudniillik, hogy melyik évből való Prohászka Ottokár-féle idézetről van szó. Azt válaszolta: 1918-ból. Képviselőtársamnak teljesen igaza van. Prohászka Ottokárnak 1918-ban még ez volt az álláspontja, de 1918 őszén, az őszi forradalom idején és azután, a vörös-zsidó-bolsevista forradalom után Prohászka Ottokár megváltoztatta álláspontját és nyíltan kimondotta: tévedtem, faji kérdés a zsidókérdés. (Úgy van! Úgy van! a szélsőbaloldalon.) Ha tehát jóhiszeműen akar igen t. képviselőtársunk előhozakodni Prohászka Ottokár tekintélyével, akkor kötelessége lett volna e mellé az idézett mellé odaállítani Prohászka Ottokárnak a zsidókérdésről 1919-ben kelt munkáját, amelyben megmondja, hogy igenis tévedett és faji kérdésről van szó, amelyet nem lehet a kereszténységgel jobbra vagy balra elfordítani. (Úgy van! Úgy van! – a szélsőbaloldalon. **Makray Lajos:** Tagadom!) Hiába tagadja.”⁹

Maróthy nem idézte szó szerint Prohászka Ottokár álláspontját, ám a püspök valóban publikált egy írást, melyben faji alapon határozta meg antiszemita nézeteit.¹⁰ Prohászka nyilasellenes hívei tehát elsősorban idoljuk korábbi írásaiból idéztek, azok közül is ignorálva az erősebben antiszemita részeket (például 1893-as cikkét, melyben a magyarság csontját rágó „fekély-

Prohászka Ottokár
Történelmi Fényképtár | Magyar Nemzeti Múzeum

nek” titulálja a zsidókat¹¹). Persze kérdéses, hogy egyáltalán érdekelte-e őket Prohászka alapvető zsidóellenessége, hiszen a keresztényszocialistákat nem valamifajta filozsemitizmus választotta el a nyilasoktól, hanem a kikeresztelkedést tagadó faji kitétel és a németbarát irányultság.

PROHÁSZKA ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS KÖRÜLI VITÁK

Annyi azonban bizonyos, hogy éppen a zsidótörvények vitájában és általában az antiszemitizmus témakörében a nyilasok és a nem nyilas antiszemiták előszeretettel merítették Prohászka munkásságából. A nyilas Meskó Zoltán már 1933-ban így definiálta világnézetének meghatározó forrását: „Mi, nemzetiszocialisták [...] Prohászka Ottokár után megyünk [...] [aki] rámutatott a liberalizmus, a nemzetköziség és a zsidóság túltengésére. Azt szokták mondani, hogy a zsidóság kovász és a kovászra szükség van. Rendben van, szükséges a kovász a kenyérben, de ha így megy tovább, végre nem kenyeret, hanem kovászt fogunk enni.”¹² A már említett Maróthy Károly egyenesen az első zsidótörvényrel kapcsolatban állította, hogy a prohászkai gondolatot valósítja meg:

„**[Maróthy-]Meizler Károly:** Azt mondjuk, hogy a zsidókérdés mostani meglátása nagy elégtétel Prohászka Ottokár [...] szellemének, mert igenis, Prohászka Ottokár volt a keresztény világnézet spirituális, Prohászka Ottokár volt az, aki közvetlenül a kommun után tettekkkel akarta megoldani a szociális problémákat [...] ő volt az, aki odaállt és sürgette a zsidókérdés intézményes

megoldását is. Ő volt az, aki nemcsak csörgette ennek a problémának a dióját, hanem fel is akarta törni a diót, meg akarta oldani ezt a kérdést [...] amit ő hungarizmusnak nevezett [...] Akik nem hallgattak Prohászka Ottokár [...] nagy tanítására, azok most egyszerre meglátják a külföldi példákból a zsidókérdés presszáns megoldandóságát és ma itt követelik a kormánytól azt.”¹³

Ugyanő a második zsidótörvény tárgyalása során idézte Prohászkat,¹⁴ a szintűgy nyilas Hubay Kálmán pedig ugyanebben a vitában hozta példának a prohászkai hungarizmust:

„Hubay Kálmán: Cselekvésünk fundamentumát [...] Alba Regia nagy püspöke határozta meg ezelőtt 21 esztendővel, 1918-ban, mondván: (Olvasza) »Mit akarunk? [...] Meg akarjuk akadályozni Magyarország elzsidósodását. Azt mondom« – írja Prohászka –, »hogy nem volnánk nemzet, s nem volnánk öntudatos faj, hanem ellenkezőleg, végpusztulásra ítélt faj s vágóhídra felhajtott birkanyáj, ha másképp éreznénk, és másképp akarnánk. Antiszemitizmus-e,« – kérdi Prohászka – »ha azt akarjuk, hogy Magyarországon a magyar keresztény nemzet tartsa meg hegemóniáját? Ez nem antiszemitizmus, hanem ez

hungarizmus« – mondja Alba Regia püspöke, és amikor mi ebben az értelemben vagyunk hungaristák és hirdetünk hungarizmust, vajon nem építjük-e a korszerű nemzeti jövőt és nem ágyazzuk-e be az idők végtelenségébe a magyar történelmet? T. Ház! Prohászka Ottokár szellemében vagyunk magyarok, vagyunk hungaristák, vagyunk elszántak és áldozatkészek.”¹⁵

Gürtler Dénes katolikus pap – aki ugyan nem volt nyilas, de erősen antiszemita irányvonalat képviselt – szintűgy a második zsidótörvény vitájában vélekedett úgy, hogy Prohászka tanítása világlik ki a törvény soraiból:

„Gürtler Dénes: T. Ház! Már akkor, amikor lánglelkű és nemes szívű professzoromnak, megboldogult Prohászka püspök úrnak tanítványa voltam, felmerült az országban a zsidókérdés és ő akkor nekünk a következőket mondta: »Amely nemzet jobban szereti az idegent, mint a saját fajtáját, az nem szereti a saját fajtáját, az gyűlöli a saját nemzetét.« »Én nem gyűlölöm a zsidót«, – mondotta a nagy püspök – »de amikor a zsidó boldogul, nekem fáj, ha azt látom, hogy az én testvérem rovására boldogul. A magyar

Nyilas propaganda

Nyilas falfirka vidéken

nem gyűlöl senkit, én sem gyűlölök senkit, én szeretek mindenkit, szeretem: a zsidónak a lelkét is», – mondotta Prohászka püspök – »de ha ezen a szereteten az én népem megy tönkre és én megyek tönkre, ez már nem szeretet, ez már öngyűlölet. Magyar, ne gyűlöld önmagadat« – mondotta – »és ne ölj testvér, senkit se, ne öld a zsidót se, de még kevésbé öld meg önmagadat!»¹⁶

A törvényre később Tömböly Dénes kormányparti képviselő Prohászkát idézve kért szigorítást, a nyilas Szöllösi Jenő egyetértő közbekiablásaival tarkítva.¹⁷ A harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatban is a hungarizmus prohászka alapjait emlegette fel Andréka Ödön nyilas vezető – hivatkozásai között helyet adva még Matolcsy Mátyásnak, a holokausztért részben felelős Endre Lászlónak és Benito Mussolininak is¹⁸ –, Maróthy Károly pedig ebben a képviselőházi disputában is Prohászka alapozta felszólalását.¹⁹

Eltelkintve azonban a zsidótörvények kérdésétől, a korabeli antiszemitizmus más helyeken is hivatkozott Prohászka. A *Nemzet Szava* című nyilas lap Prohászka halálának tízéves évfordulóját követően írt úgy egy találóan elnevezett cikkben, melynek *A mi gyűlöletünk* volt a címe, hogy a zsidó veszedelemre a figyelmet nem ők hívták fel először. „Nem mi állapítottuk ezt meg, megállapította már Prohászka Ottokár: »A zsidóság idegen, a kereszténységet leszorító, honfoglaló, minket kisajátító idegen hatalom. Tény, hogy általános emberszerető s liberális elvek alapján a kétszerkettő négy dialektikájával megesznek. Már most mit hirdessünk? Azt, hogy az igazság, testvériség, munka haladás? De hiszen ezen győz a rafinériájuk, más lelkiismeretük, talmudi világnézetük!» Így ír a 61-edik életévében lévő Prohászka!» A lap hozzátette még, hogy a püspök szerint „a magyarságot mindenéből kifosztotta [...]

Nyilas falfirka vidéken

Fortepan KÉPSZÁM: 14712 Adományozó: Négyesi Pál

az élelmes Icig [...] a zsidó szellemtelenség”, és hogy minderről az olvasó többet tudhat meg Prohászka *Soliloquia* címmel kiadott naplója második kötetének 16. oldalán.²⁰

Az elítélt háborús bűnös, kormányparti képviselő Károlyi Viktor hasonlóan Prohászka hivatkozott, amikor arról beszélt a parlamentben, hogy „a zsidókérdés sokáig megoldatlanul nem maradhat. E tekintetben hivatkozom minden idők egyik legnagyobb főpapjára, Székesfehérvár lánglelkű püspökére, néhai Prohászka Ottokárra, aki már évtizedekkel ezelőtt felismerte a valóságot, a való helyzetet és a következő intelligenciával fordult a magyarországi zsidósághoz, illetőleg annak egy részéhez (olvassa): »A zsidó Liberális párt fontolja meg, hogy a keresztény nép türelemfonala már eddig is túl van feszítve és hogy könnyen szétszakadhat és akkor bekövetkezhetnek olyan események, amelyeket nem akarok ecsetelni, de *a sors megtalálja útját.*« Ha Prohászka bölcs intelme süket fülekre talál, akkor azoknak a bekövetkezendő eseményeknek az okát, amelyeket ő nem akart ecsetelni, a zsidóság saját viselkedésében keresse, és saját magában keresse az okát annak, ha az ilyen módon bekövetkezendő leszámolás a szükségesnél is kíméletlenebb lesz.”²¹ Egy évvel később ugyanő citálta a püspököt annak bizonygatására, hogy vissza kell fogni a „zsidó sajtót”.²² A szintúgy elítélt háborús bűnös és antiszemita főideológus, Bosnyák Zoltán – ekkor az *Egyedül Vagyunk* szerzője, később a Magyar Megújulás Pártjának tagja – egyenesen külön válogatást is publikált *Prohászka és a zsidókérdés* címmel. Előszavában ezt írta:

Kun András ex-páterék plakátolnak 1944 októberében

„Ma a magyarságnak a zsidóság ellen vívott önvédelmi harca talán új fejezethez érkezett. Ezekben a sorsterhes időkben úgy véljük, Prohászka-hoz kell fordulnunk útmutatásért, hozzá kell fordulnunk biztatásért, bátorításért. Lesznek talán olyanok is, akik az ő tanításai nyomán feleszmélnék és visszanyerik tisztánlátásukat, amelyeket a zsidó sajtópropaganda hatása nyomán már-már elvesztettek és beállnak talán a magyarabb Magyarországért küzdő harcosok rajvonalába. Lesznek, akik ráeszmélnék arra, hogy a zsidóság elleni harc nem idegen eszme-import, még kevésbé újpogányság, hanem félévszázados gyötrő, belső kór elleni védekezés.”²³

A kiadvány Prohászka zsidósággal kapcsolatos szélsőséges megnyilvánulásainak válogatott tárháza lett, a „korrupt, kapzsi szemita fináncszellemtől” a jogrend védésének elvetésén át a vér közösségéről tartott 1924-es beszédéig.²⁴ Bosnyák konklúziója volt, hogy a püspök zsidóellenes írásaival felfegyverezve magukat, melyek „semmit sem vesztek az időszerűségükből”, most a – szorosabban nem definiált – „új magyar fajvédő-nemzeti mozgalmakra vár a nagyszerű és felemelő hivatás: Prohászka nemzetpolitikai végrendeletének megvalósítása”.²⁵ Prohászka zsidóellenes írásait bizonyosan rendre idézték a zsidótörvények vitáiban felszólaló nyilasok – és nem nyilas antiszemita –, illetve előkelő helyet biztosított neki a nyilas sajtó is. Prohászka nevét a nyilasokkal és a németbarát orientációval szemben kritikus jobboldali közéleti szereplők is citálták, mint Bangha, Lendvai vagy Közi-Horváth József. Ők azonban nem filozemita vagy toleráns idézeteket találtak Prohászkanál, hanem az autentikusabbnak vélt katolicizmus és a nemzeti szuverenitás kérdésében szólaltatták meg a püspököt.²⁶ Nem látható tehát, hogy az antiszemitizmussal, faji

antiszemitizmussal szemben hivatkozási alapot nyújtottak volna Prohászka írásai, vagy hogy ilyesfajta érvelésre akár kísérlet is történt volna a nevét felvállaló, nyilas- és náciellenes írók.

PROHÁSZKA ÉS A ZSIDÓSÁG KÁRÁRA TÖRTÉNŐ SZOCIÁLPOLITIKÁRA VALÓ HIVATKOZÁS

Különösen érdekesítő megvizsgálni a zsidóság kárára történő szociálpolitika terén való Prohászka-hivatkozásokat, már csak azért is, mert éppen a fent említett, nyilas- és náciellenes szerzők is vallottak effajta programpontokat. Bangha Béla és Lendvai István is meg voltak róla győződve, hogy a gazdagnak vélt zsidóság vagyonának újraosztása jelenthet megoldást Magyarország szociális igazságtalanságaira.²⁷ Prohászka nemzetiszocialista hívei talán nem is a faji antiszemitizmus terén hivatkoztak rá a legtöbbit, hanem a radikális – és elsősorban a zsidóság rovására történő – szociális intézkedések követelésében. Nehéz lenne vitatkozni Ungváry Krisztián azon megállapításával, hogy Prohászka antiszemitizmusa egyfajta „lázas volt a kapitalizmussal szemben”,²⁸ már csak azért is, mert ezt maga Prohászka is így látta, amikor a kapitalista rendszer és a zsidók magántulajdon-jogának fölszámolását, illetve az antiszemitizmus és a szocializmus összefogását hirdette.²⁹ Ezen kapcsolatnak kimutatása azonban a múlt rendszer történetírása számára lehetetlen feladat volt, hiszen – Karsai László szavaiival – Marx és Szálasi nézeteinek összevetése „ideológiai aknamezőt” jelentett volna.³⁰ Ungváry Krisztián 2003-ban részletes tanulmányban mutatta be a nyilasok hasonló inspirációit.³¹

Az Andrassy 60., a nyilas párt székháza
Fotó: Történelmi Fényképtár | Magyar Nemzeti Múzeum

Nyilas propaganda Budapest ostromakor
Fortepan KÉPSZÁM: 72922 Adományozó: Lissák Tivadar

A forrásokat megvizsgálva azt láthatjuk, hogy Prohászka fontos hivatkozási alapként szolgált a nyilasok között szociálpolitika terén. Meskó Zoltán büszkén hivatkozott Prohászka-ra mint „szociális püspökre”,³² mint „ideálomra, politikai eszményké-pemre”. Szociális programját, mely a nemzeti szí-nekre festett antikapitalizmus mintapéldája volt, 1933. márciusi parlamenti beszédében teljes egészé-ben a püspök örökségére alapozta:

„**Meskó Zoltán:** Engedjék meg, hogy Prohászka Ottokár szavaival éljek, akit én nemcsak az első keresztényszocialistának, de az első nemzeti szo-cialistának is tartok. Ha az ő írásait, [...] megje-lent cikkeit olvassuk, azt látjuk, hogy azok olya-nok, mintha ma íródtak volna. Azt az előrelátást én még emberben nem láttam, mint boldogult nagy püspökünkben, Prohászka Ottokárban, aki a következőket mondja [...] »Az emberek szegé-nyek, mert kifosztották őket, a kevesek elrabol-ják a milliók keresményét [...] a szegénység vi-lágot betöltő éles, rikácsoló protestáció a millió-kon elkövetett jogsérelem miatt, amely nem gyógyul be azáltal, hogy a jogviszonyokat parag-rafusokba szedik.« Ezt nem ma írták, nem teg-nap írták, ezt 30 év előtt írta Prohászka Ottokár.

Teljesen igaza van, 100%-ig igaza van [...] A li-berális gazdasági világrendnek következménye-képp jöttek létre a kartellek túlkapásai, a nagy-tőke nemzetközisége, összefogása és ennek ki-zsákmányoló ténykedése, amely a mai emberiség szenvedését nagyrészt okozza. Lehetetlen állapot az – az ember esze megáll, nem tudja elhinni – amikor az egyik államban tízezer vagonszámra gyűjtik fel a gyapotot, a másikban a mozdonyo-kat búzával fűtik és a kávé a tengerbe öntik, Oroszországban pedig ezalatt milliószámra pusztulnak el éhínségben az emberek [...] Ennek, a nagy romlottságnak, emberi lezüllöttségnek oka semmi más, mint a nagytőke túlkapása, féktelen-sége, profitéhsége, amely ellen az utolsó lehele-tünkig küzdenünk kell, mert ha nem küzdünk, akkor mi pusztulunk el. A kérdés úgy van felté-ve: a száz és száz milliók a tízezrekkel és százez-rekkel szemben. És akkor a választás nem lehet nehéz. Elsősorban megmentem a száz és százmil-liókat és azután törődöm azokkal, akik úgyis tud-nak magukon segíteni.«³³

Természetesen vitatható, hogy Prohászka lett volna az „első nemzeti szocialista”, legalábbis 1933-as értelmében. Meskó szavaiból a tőkeellenesség egyértelműen kiolvasható, még ha ezen a ponton a zsidóságra nem is utal. Ebben azonban máshol nem volt hiány. Prohászka már a húszas években is az „igazi szocializmus apostolaként” volt ismert,³⁴ aki „népfelkelést” hirdetett „a zsidó nagykapitalizmus és uzsora” ellen. Bosnyák Zoltán deklarálta Prohászka-tól vezetett írtta, hogy „a mai gazdasági rendszer nem keresztény. A pénzmegoszlás nem jogos és igazságos. A tőke nagy része nincs a jogos birtokos kezében” a „zsidó pénzszerzésnek követ-keztében”. Ez akár arra is engedhetne következtet-ni, hogy Bosnyák személyesen nem a tőkét támad-ta, hanem nem-zsidó kezekben akarta látni a tőkét.

Nyilas propaganda Budapest ostromakor
Fortepan KÉPSZÁM: 79497 Adományozó: Berkó Pál

Szálasi Ferenc nyilas rendezvényen szónokol

Majd átadta a szót: „Mert annyit senki sem lopott és zsarolt, mint a modern zsidó liberális gazdasági rendszer. Ha a művelt körök nem bárgyúk, akkor lerázzák ezt a zsidó jármot.”³⁵ Prohászka szerint a zsidók túlságosan meggazdagodtak a kapitalista rendszerben, és ezért a pénzüket el kell kobozni, illetve át kell adni a magyarságnak (a „keresztényeknek”). Meskónak a szocializmussal való kapcsolatát vizsgálva eljutott a következőkig: „Prohászka [...] akit én Magyarország legnagyobb férjijának tartottam, és akit a legelső nemzeti szocialistának tekintek, azt mondotta: keresztény szocialisták vagyunk; keresztény szocialisták: nemzeti alapon. Én meg azt mondom, hogy nemzeti szocialisták vagyunk keresztény alapon.”³⁶ A fentiek egyeztek Bakó László mint volt hungarista definíciójával a szocializmus és a nemzetiszocializmus közötti különbségről: „A szocializmust az egyik nemzeti alapokon akarta megvalósítani, a másik pedig nemzetközi alapokon. A marxizmus nemzetközi alapokon akarta megvalósítani, egy osztályra építeni.”³⁷

Maróthy-Meizler Károly a püspökre hivatkozott, amikor a „neobarokk társadalom” igazságtalanságait szidalmazta: „Prohászka Ottokárról beszéltek [...] az ő hungarizmusa ma is hit és ma is friss program, ezt kellene megvalósítani, és ha tíz éven keresztül ezt megvalósították volna [...] akkor ma nem itt tartanánk. Prohászka szociális lelkét nem látjuk mi ebben a költségvetésben és én azt kérem a pénzügyminiszter úrtól, menjen el és nézzen szembe Prohászka szobrával, nézzen szembe Prohászka tanításaival és tőle megkapja majd a választ az ő költségvetésére. Ez a válasz Prohászka szavai szerint csak egy lehet: A magyar nép elmaradottsága, a magyar nép nyomora rettenetes vád, amely a vezető osztályok mulasztását kiáltja világgá!”³⁸ Szavaiból a Bethlen-rendszer gazdaságpolitikájának elutasítása is következik, effektíve deklarálva, hogy nem értett egyet gazdaságpolitikájával, nem látta keresztényszocialista-fajvédő alapúnak.

Erre további idézetek is utalnak, melyekben Prohászka „feudalizmus”-ellenességére hivatkoztak.

Vajna Gábor nyilas ideológus szintűgy Prohászka-t idézte, amikor radikális földosztást követelt, nem csupán a zsidóság, de a nagybirtokos, „feudális” réteg rovására: „Ott vannak a házhely-parcellák. Házhelyeket adtak, de úgy, hogy a házhelyek pár esztendő múlva a zsidó bankok kezébe jutottak. Ott volt egyetlen hungarista nagy papunk, Prohászka Ottokár püspök aki, amikor a világháborúból a szegény koldus magyarok hazatértek, püspökségének vagyonából – ha jól emlékszem – 3000 katasztrális holdat osztott ki.”³⁹ Beszédét lényegében szóról szóra (a proházkai hivatkozással együtt) megismételte, ezúttal blaszfém módon „krisztusi hungarizmusnak” nevezve a nemzetiszocialista politikát.⁴⁰ Matolcsy Mátyás és Szöllösi Jenő, közismert nyilas politikusok földosztási követeléseik során emlegették fel Prohászka-t,⁴¹ és hasonlóan fogalmazott Maróthy-Meizler Károly, amikor arról szónokolt, hogy „legyen szabad Prohászka Ottokár szavait idéznem, aki azt mondta (olvassa): »A zsidó erkölcsstan az igazságot és vele az erkölcsi erényeket nem ismeri; főelve a korlátlan egoizmus; következőleg zsarol, tipor, szipolyoz könyörtelenül; e tárgyban nem ismer különbséget a jó és rossz között; neki minden jó és becsületes, ami pénzt hoz; akár váltóhamisítás és hamis eskü, akár nadrág-, zubbony-, vagy leánykereskedés. A zsarolás képezi a zsidó birtokszerzés jellegét.«” A klasszikus liberális eszmékkel való teljes szembenállást mutatja a következő szóváltás is, mely Maróthy-Meizler beszéde közben zajlott le: Rupert Rezső bekiabálta, hogy „szegény Deák Ferenc megfordul a sírjában!”. A nyilas képviselő válasza az volt, hogy „nem baj, hogy megfordul, az a fontos, hogy Prohászka Ottokár ne fogjon a sírjában”.⁴²

A Prohászka körül ma kiépülő szubkultúra – mely jellemző módon egyszerre vállalja fel a püspök és Szálasi Ferenc örökségét – pozitívumként emeli ki a munkásságukban, hogy az ősi, tradicionális, feudális értékeket képviselték; kétségtelen, hogy erről sem Prohászka, sem a nyilasok nem tudtak. Az idővel nyilaspártivá állt, ekkor fajvédő alapokon álló *Új Magyarország* publicistája éppen azt méltatta *Prohászka-koszorú* című cikkében, hogy a püspök ostorozta „az ősi intézmények hivatatlan védelmezőit”, és pozitívumként emelte ki feudalizmusellenességét.⁴³ A lap szerkesztője, a később nyilasbarát, ekkor éppen a Bethlen-rendszer maradványait ostorozó Milotay István arra emlékezett vissza, hogy Prohászka szavaiból hiányzott a „kripták dohossága”, azaz szemben állt a rendszerrel, „mely Magyarország koldus népét jászolhoz köti, ott szegényes

abroncon tartja, azután robotmunkájára befogja s a néptől mindehhez türelmet s [...] édes lelkületet vár”. Idézte Prohászka szavait, miszerint „az egyház vesse [vízbe] magát [...] az elnyomott osztályok jeges-tengere felé”, mert „a magyar nép minden téren való hátramaradottsága egy sokszoros vészkiáltás, mely az uralkodó osztályoknak [...] mulasztásait kiáltja világgá”.⁴⁴ Milotay arra is visszaemlékezett egy másik írásában, hogy a húszas évek elején Prohászka kijelentette előtte: „Ha mi a nagyságos és méltóságos urak ellenforradalmát akarjuk megcsinálni, akkor ki se ragasszuk a plakátokat.”⁴⁵ Maróthy-Meizler Károly hasonlóképp azt találta becslendőnek a püspökben, hogy „Prohászka Ottokár azt mondta az uraknak a kormányzása idejére vonatkoztatva, »mi keresztény és nemzeti kurzust, feltámadást akarunk; haladást akarunk, és minden változatlanul marad tovább«. Felteszi a kérdést is, hogy miért van ez így és azt válaszolja: »Azért marad így, – és ezt a jelzót mondta, ez az ő szava – mert jöttek a ‘rég’ politikusok, és elgáncsoltak mindent«. Valóban, jöttek a régi politikusok és politikai indexre helyezték Prohászka Ottokár szociális hungarizmusát.”⁴⁶ A korabeli nyilas, nemzetiszocialista és fajvédő kiadványok és programpontok vadul feudalizmussal szembe fordultak. (Egy kisebb nemzetiszocialista párt magára Prohászka hivatkozott szociális programjának megállapításánál.)⁴⁷ Marschalkó Lajos szemléletes szavaival: céljuk „tönkreverni a liberális-fedualis-zsidó frontot”.⁴⁸ Itt nem egyszer felemelgették azt a vádat, hogy – Matolcsy Mátyás szavaival – a magyar uralkodórétteg „a zsidósággal egy véleményen van, össze van vele forrva, sokszor családi, vérségi és főleg pénzügyi szempontból”.⁴⁹ Erről Prohászka is meg volt győződve: szerinte a felső öt százalékot „a beszüremelő idegenség”, azaz a zsidóság fertőzte meg,⁵⁰ máshol pedig kifejtette – szavait a nyilas *Özszelartás* vette át –, hogy a feudalizmusnak még a nyomait is el kell törölni.⁵¹ Naplója hasonlóképp telve van „urazós”, a felső réteget szidalmazó megjegyzésekkel.⁵²

PROHÁSZKA ÉS AZ AUTENTIKUSSÁG VITÁJA

Noha a hungarizmus egyértelműen a nemzetiszocializmus magyarországi válfaja volt, a nyilasok igyekeztek megvédeni saját eszmeiségük „eredetiségét”, és ehhez Prohászka kapóra jött. 1939-es választási anyagukban szerepelt, hogy irányuk „az a koreszme, melyet Prohászka Ottokár püspök évekkel ezelőtt a hungarizmus koreszmejében körvona-

Nyilas propaganda Budapest ostromakor
Fortepan KÉPSZÁM: 72843 Adományozó: Lissák Tivadar

lazott, és amelyet mi a nyilaskeresztes gondolatban viszünk be a gyakorlatba”.⁵³ Szögi Géza nyilas vezérszónok arról beszélt a parlamentben, amikor az idegenség vádjára kellett felelnie, hogy a hungarizmus „valójában nem is új, hiszen csaknem negyedszázados múltja van. Prohászka Ottokár, az aranyhajú püspök használta először ezt a kifejezést [...] [mikor egy zsidó politikus] őt barbár antiszemitizmussal, keresztényietlenséggel vádolta.”⁵⁴ Szöllösi Jenő hasonlóan Prohászka hivatkozva írta *Idégen eszme?* című cikkében, hogy a hungarizmus idősebb, mint a náciizmus.⁵⁵ Kerekes Béla pécsi nyilas politikus kijelentette, hogy „a mi pártunk nem működik idegen eszmék alapján, hanem a hungarizmus gondolatát a lánglelkű magyar püspök, Prohászka Ottokár által körvonalozott gondolatkörre építette fel”,⁵⁶ beszédét máshol is megismételve.⁵⁷ Vágó Béla nyilas ideológus arról beszélt, hogy a nyilaskeresztes mozgalom „fajtudatát Istóczy [Győzőtől] és Méhely professzortól, hitét [pedig] Prohászkaótól kapta”,⁵⁸ s végül a *Nyilas Roham* című lap fogalmazott úgy, hogy „igenis valljuk és hirdetjük”, hogy „[pártunk] lelki vezérének tartja egyházunk díszét, Ottokár püspököt”.⁵⁹ Ennek, mint fentebb utaltunk rá, megvoltak a maga ellenzői. Bangha

Szálasi Ferenc az 1944. októberi nyilas-hungarista hatalomátvétel során

Béla bárányi ártatlanságot látott Prohászka gondolataiban,⁶⁰ Lendvai István pedig több cikkében is felszólalt a szellemi örökség felvállalása ellen. Mint írta, a Prohászka-ra való nyilas hivatkozás „tökéletesen jogosulatlan kísérlet”. Prohászka egy liberálisabbnak tűnő gondolatát is idézte a hazafias zsidósággal való összeforrásról, majd ironikusan hozzátette, hogy „majd adott volna akkoriban ilyen képtelenségért a [szélsőjobboldali] Főszerkesztő Vezércikkíró Úr!”. Hozzátette továbbá, hogy Prohászka szerint az erőszakot sem pártolta. Lendvai szerint a véres és örült Rettegott Iván is Augustustól vezette le magát, „módja pedig megvolt hozzá, mert a halott Augustus nem tiltakozhatott”, de a szellemi leszármazás esetében „a cselekedetek tiltakoznak”.⁶¹ Prohászka sírjának nyilas megkoszorúzását „képmutatásnak”, „farizeizmusnak” nevezte.⁶² Némi önellentmondásba keveredve azonban máshol Prohászka-ra hivatkozva fejezte ki támogatását az első két zsidótörvény mellett.⁶³

Lendvai és Bangha kritikáját főleg az váltotta ki, hogy a nyilasok a nemzetiszocializmus első magyar hírnökeként láttatták Prohászkat. Ez a kérdés már a harmincas–negyvenes években is felmerült: a parlamenti naplók több olyan bekiabálást örökítettek meg, mint hogy „Prohászka nem lett volna hitlerista”, vagy, hogy Prohászka ma nem ülne a nyilasok soraiban.⁶⁴ Olyan értelemben vizsgálható Prohászka Hitlerhez való viszonya, hogy a náci politikus már a húszas évek elején aktív volt, rendszeresen szerepelt a keresztényszocialista lapok hasábjain, Mussolini pedig Hitler sikertelen 1923-as puccsa előtt egy évvel került hatalomba. Mindez természetesen véletlenül sem jelenti, hogy Prohászka korai megnyilatkozásai értelmezhetőek lennének a későbbi események (világháború, holokauszt) tükrében. Az 1927-ben elhunyt Prohászka ekkor még aktívan politizált, és nemegyszer ki is fejtette véle-

ményét az olasz és (leendő) német diktátorról. Dacára minden múlt századbéli marxista történetírói kísérletnek, mely „német fasizmusként” aposztrofálta a hitlerizmust, a fasizmus és a náciizmus – elsősorban korai éveik során – még több ponton eltérő eszmék voltak.⁶⁵ Annyi azonban bizonyos, hogy korabeli magyar híveik egyazon jelenség – a kapitalizmus és a „zsidó liberalizmus” ellen való nemzeti felkelés – megtestesítőiként látták Mussolinit és Hitlert, avagy Prohászka szavaival: „1918-ban a »haladás« szégyellnivalónak állította be a nemzet fogalmát. Ha azóta is valahol megmozdul a nacionalizmus, a zsidósajtó valóságos pergőtűzzel árasztja el és varangyméreggel fecskendezi be ezeket a jelentkezéseket. Legyen az akár Mussolini, Hitler, [vagy a náci Erich von] Ludendorff: ázsiai, félvad, vagy egész barbár lesz belőlük a zsidó sajtón keresztül, mert hiszen ezek a férfiak nagy érdekszövetségek ellen mennek.”⁶⁶ Ebből a felvetésből kiindulva a korabeli magyar szélsőjobboldal a hitlerizmus, a fasizmus és a hungarizmus kifejezéseket egymás szinonimáiként használta, általában magyar és német „fasizmusnak” nevezve mind a hármat.⁶⁷

Bizonyos, hogy Prohászka esetenként hivatkozott az olasz fasizmus példájára: „Olasz földön már ez a szellem élteti és ragadja magával a nemzeti ébredést, s ez éneklő indulóját, hogy *giovinezza, giovinezza primavera di bellezza*. Nálunk küszködőbb az élet, nehezebb a munkabírás és az érvényesülés, mert a gazdasági Magyarország is elfoglalt terület, megszállt terület.”⁶⁸ A *Nép* című vehemensen antiszemita keresztényszocialista lapnak – stílusosan – 1922. október 15-én arról beszélt, hogy a fasizmus a bankok elleni harc „és az antiszemitizmus helyes útja, és nincs annál hálásabb, eredményesebb antiszemitizmus, mint amikor a magyarság szörnyű gazdasági elnyomorodását a maga igazi méreteiben állítjuk a tömegek elé”. Ezért – vélte a püspök - „a fasizmusnak okvetlenül társadalmi szervezetnek kell lennie” amely a pártoskodó nemzetet „egységes organizációba fogja [...] Mindenütt [...] ahol a zsidó előnyomulás jelentkezik, ott ennek a társadalmi értelemben vett fasizmusnak kell ellene frontot képeznie és az idegen próbálkozást csúrába fojtania” – közölte.⁶⁹ 1924-ben a bolsevizmus által tagadott „faji lélek” fontosságáról adott ki nyilatkozatot, hozzátéve, hogy „tévednek, akik azt hiszik, hogy a jelen idők igazi nagy politikusai, teszem egy Mussolini, nem ezekbe a hatalmas erőtevényezőkhöz akasztják bele magukat. Az olasz közgondolkodással szemben élesebb ellentétet el sem lehetne képzelni, történelmi időkhöz visszamenőleg, mint aminő az orosz szovjet világa”.⁷⁰ Az említett év karácsonyán azt a gondolatot osztotta meg olvasóival, hogy „ha mi az erkölcsöt, a fajiságot

akarjuk érvényesíteni odakint, akkor nem becülhetjük le azokat a benyomásokat, azt az *esztétikai fasizációt*, amely ezt a törekvést belülről kívánja megtámasztani”.⁷¹

Itt Prohászka egyfajta faji küzdelem keretébe helyezte a fasiszta jelzőt, és az időszakban együtt adott elő Kurt Lüdecke korai náci pártszervezővel, aki „a rokon német mozgalomról” osztotta meg gondolatait közös hallgatóságukkal.⁷² Tény, hogy Prohászka halála után a náci lapok is hivatkozási alapként kezelték a zsidókérdésben német nyelven megjelent antiszemita cikkeit⁷³ és hogy Meskó Zoltán 1940-ben így értékelte a püspök szerepét európai kontextusban: „Nem kisebb ember állott ott mellettünk, –; amikor mint belügyi államtitkár tettem az ébredőknek fogadalmat – mint Prohászka Ottokár, a nagynevű apostol, a püspök. Ez volt az az idő, amikor mi kezdtük meg tulajdonképpen Európában a keresztény reneszánsz korszakát, mi kezdtük meg a zsidó szellemiség kiirtását ebben az országban. Sajnos, magunk voltunk az egész világ ellen, s nem vehettük fel vele a küzdelmet [...] azért, mert az egész világ liberalizmusával és zsidó kapitalizmusával állottunk szemben.”⁷⁴ Meskó a kérdés általa vélt eldöntését így fogalmazta meg, amikor egy bekiabálásra – mely szerint Prohászka nem támogatta volna Hitlert – a következőket felelte: „Nem lehet ilyen kicsinyeskedéssel mindent elintézni. Mindig ebbe a kicsinyes pártoskodásba esnek vissza. Százszor megmondtam, hogy mi nem egy párt, hanem egy hatalmas mozgalom vagyunk, hatalmas világnézeti állásponton állunk.”⁷⁵ Prohászka érvelése szerint nem pártokban, hanem egységes európai zsidó- és kapitalizmusellenes lázadásban gondolkodott, és az általa meghirdetett hungarizmust ennek részeként képzelte el.

A HIÁNYZÓ LÁNCSZEM: PROHÁSZKA ÉS SZÁLASI KAPCSOLATA

Amennyiben kísérlet tételre a Prohászka és Szálasi hungarizmusa közötti kapcsolat felállítására, mindenképpen megkérdőjeleznék egyetlen „hiányzó láncszem”: a tény, hogy Karsai László szerint a nyilas vezető egyszer sem hivatkozott Prohászka.⁷⁶ Ennek ellenére Paksa Rudolf történész vonatkozó monográfiájában arról írt, hogy Prohászka inspirálta Szálasi.⁷⁷ Annyi bizonyosan ismert, hogy Szálasi beszédei során rendre felaggatták a falra Prohászka Ottokár portréját,⁷⁸ Fiala Ferenc, Szálasi sajtófőnöke pedig azt bizonygatta utólag, hogy Szálasi személyes világnézete „Prohászka Ottokár szocializmusában gyökeredzik, mint ahogyan a Hungariz-

Szálasi Ferenc egy pártrendezvényen

mus gondolatát is a nagyemlékű fehérvári püspök vetette fel először”.⁷⁹ Mindezzel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a püspök és Szálasi ismert olvasmányai között nem nagyon mutatható egyezés,⁸⁰ és Szálasi börtönaplójában felsorolt olvasmányai között nem szerepel Prohászka (helyet kap azonban a nyilasellenes Bangha Béla – igaz, a jezsuita atyának nyolckötetes egyháztörténete, és nem *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című antikapitalista és zsidóellenes filippikája került Szálasi kezébe). Jellemző módon az egyedüli két könyv, amelyet mind a ketten bizonyíthatóan olvastak, a Szentírás és Marx *Tőkéje* volt – utóbbival kapcsolatban egyaránt arra jutottak, hogy sok igazság van benne, de teljes ateizmusa miatt kritizálták. Szálasi 1943-as szegedi beszédében tisztázta is, hogy „kívülről ismerem Marx és Engels munkáit”, melyekben van „igaz és hasznosítható”, és „vitaképes vagyok a legortodoxabb kommunistával is”.⁸¹ Máshol azonban leszögezte, hogy szerinte a marxizmus zsidó érdekeket szolgál.⁸²

Prohászka hatása szintűgy felmerült Szálasiénak a zsidókérdésről alkotott véleménye terén. A nyilas vezető meg volt róla győződve, hogy *aszemitizmus*ának, azaz „zsidómentes” irányultságának a legmegfelelőbb eszköz a politikai cionizmus támogatása, és a zsidó állam háború utáni felállítása Palesztinában vagy valahol máshol.⁸³ Hasonló nézeteket Prohászka is megfogalmazott,⁸⁴ de maga az aszemita kifejezés ismét Banghánál, és nem nála fordult elő.⁸⁵ Mindazonáltal a szakirodalom nem ismer olyan forrást, ahol Szálasi Prohászka-ra hivatkozott volna, és mostanra okkal lehet feltételezni, hogy ilyen írása vagy szövege nincs. Az egyértelmű kapcsolat tételte tehát Szálasi és Prohászka között jelen források ismeretében nem áll.

Okkal lehet azonban felételezni, hogy a korabeli megfigyelő – ha csak nem ismerte mélységében a nyilas írásokat és Prohászka írásait – számára Prohászka Szálasiék szellemi kútfőjeként mutatkozha-

tott meg. Amikor a nyilasok nyilvánosan megkoszorúzták Prohászka sírját⁸⁶ és Meskó Zoltán azzal büszkélkedett, hogy szobája falán ott lóg a püspök képe,⁸⁷ amikor Budinszky László nyilas képviselő Prohászka *Iránytű* című válogatott írásainak nyilas-keresztes kitűzővel ékesített példányait ajándékozta tehetséges fiataloknak,⁸⁸ vagy Csia Sándor nyilas képviselő és kivégzett háborús bűnös arról számolt be, hogy betegágyában a Prohászka öszezst olvasgatta, melyben „csodálatos megállapításokat talált”,⁸⁹ nehéz is lett volna nem látni kapcsolatot a püspök szellemisége és a hungaristák között. A nyilas és nyilasbarát lapok, mint az *Öszezsttartás* és az *Egyedül Vagyunk* rendszeres *Prohászka Ottokár úrta* és *Prohászka püspök mondta* című rovatokkal jelentkeztek,⁹⁰ a nyilasokat támogató Oláh György és a hungarista Fiala Ferenc lapszerkesztők pedig gyakorta hivatkoztak rá.⁹¹ A parlamentben tőle idézett a nyilas Rajniss Ferenc,⁹² illetve még további alkalmak során Maróthy Károly⁹³ és Hubay Kálmán is. Utóbbi előszertettel olvasott fel a püspök naplójából⁹⁴ és összes munkáiból,⁹⁵ és ő volt az, aki egy másik, 1939-es beszédében hasonlóságot vélt felfedezni a birodalmi Japán „szamuráj- és busidó-etikája”, illetve Prohászka hungarizmusa között.⁹⁶ Meskó Zoltán további kilenc parlamenti hivatkozását Prohászka Ottokárra és tanításaira csupán helyszűkében nem elemzem.⁹⁷ Más, nem nyilas elítelt háborús bűnösök, mint a notórius cigánygyűlölő Gesztelyi Nagy László⁹⁸ vagy Imrédy Béla szintúgy a püspöktől idéztek beszédekben.⁹⁹ Imrédy és pártjának Prohászkaéhoz való viszonya külön tárgyalást érdemelne, mely később kutatási irányok lehetséges vonala lehet.

A nyilas *Öszezsttartás* nem sokkal a náci megszállás előtt is képzeletbeli beszélgetést folytatott Prohászkaival,¹⁰⁰ a megszállást követően pedig a püspök gyakori hivatkozási alap maradt szélsőjobboldali lapokban.¹⁰¹ Ez utóbbiak valós fényt vetnek arra, hogyan is lehetett értelmezni Prohászka antiszemita örökségét a holokauszt idején. Az *Egyedül Vagyunk* cikket közölte *Katolikus papok a sárga csillagról és a gettóról* címmel, ahol egy a deportálásokat igazoló pap idézte a püspök 1893-as írását. „Mi katolikus elveinket nem változtatjuk – szölte a cikk –, a zsidókérdésben is ugyanazt a megoldást kérjük ma is, amit a magyar faj védelmezői a múlt század legvadabb zsidóimádatában is bátran követeltek: »Kidobni a zsidó mérget a magyar nemzet testéből, túladni a zsidóságon, ahol, és ahogy lehet.«”¹⁰² A cikk lényegében szó szerint idézte Prohászka zsidó mérgező „túladsáról” – ez a mondat *Iránytű* című könyvének mindjárt legelső oldalán szerepel.¹⁰³ Ortutay Elemér görög katolikus teológus és elítelt háborús

bűnös szintúgy a deportálások csúcán cikkezett arról, hogy Prohászka – a „nagy zsidófaló” (pozitív kitétel!) – szerint a „zsidó fekélyt” „nem lehet megtéríteni, beolvasztani a magyarságba”. „Hiába mondja [a zsidó], hogy magyar érzésű. Az én nagy [...] nemzetem harcát nem bízom a zsidóságra” – idézte Prohászka, igazolandó a „radikális intézkedéseket”.¹⁰⁴ 1944 novemberében Nagy László még a nyilas parlamentben is Prohászka nevét idézte fel, Szálasi Ferenc mellett a magyarság idolként méltatva a püspököt.¹⁰⁵

Tanulmányunkban a Prohászka Ottokár püspökre való hivatkozások az 1930-as és 1940-es évekből, nemzetiszocialista, illetve náci- és nyilas-ellenes részből (főleg Bangha Béla, Lendvai István, Közi-Horváth József) történő összeütköztetését vizsgáltuk. Megállapítottuk, hogy a legfontosabb kérdésekben Prohászka nyilasellenes méltatói nem találtak megfelelő kútfőket Prohászka írásaiban. Ügyüket nehezítette, hogy számos zsidóellenes sztereotípiát maguk is osztottak. Megvizsgáltuk a Prohászka zsidósággal kapcsolatos és gazdasági nézeteire való hivatkozásokat a nemzetiszocialisták részéről, és nem találtunk meggyőző forrásokat az ellenoldaltól, amelyekben Prohászka műveinek félremagyarázást tudták volna bizonyítani. Megvizsgáltuk a „prohászkaizmusra” való hivatkozás autentikus mivoltának kérdését is, melynek eredménye, hogy jelen források ismeretében nem lehet felállítani a közvetlen inspiráció tételét Szálasi és Prohászka között. Fontos tisztázni, hogy más nyilasok Prohászka-ra való hivatkozása nem jelentette, hogy a nyilasok általában a katolicizmussal összeegyeztethető nézeteket képviseltek, hiszen itt idézet kritikusai is mind katolikus oldalról támadták őket. Prohászka vizsgált írásai azonban minden kétséget kizárólag erősen antiszemita írások, melyek nem tisztelték a magántulajdon elvét a zsidóság esetében, alkalmanként a korabeli keresztény elitet is támadták. Nem ismerünk olyan írást Prohászka részéről, melyekben erőszakra buzdította volna olvasóit. Ennek ellenére kétségesnek tűnik, hogy Bangha helyesen látott-e meg keresztényi szeretetet Prohászka sorai mögött. Okkal fordulhat meg az objektív szemlélő fejében a gondolat, hogy azok a keresztényszocialisták, akik a harmincas–negyvenes években a nyilasok ellen foglaltak állást, nem Prohászka-követésükből fakadóan, hanem annak dacára ellenezték a hungarista irányt. Ők saját – a klasszikus magyar szabadságeszmére, vagy katolikus lelkiismeretükre építő – egyéni álláspontjukból kiindulva értelmezték egyéni perspektívájukban Prohászka írásait.

JEGYZETEK

¹ Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. *Múltunk*, 2015/2. 5–34.

² Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. Jelenkor–OSZK, Pécs–Budapest, 2012. 242.; Karsai László: *Szálai Ferenc: Politikai életrajz*. Doktori disszertáció, 2012. 319.; Uő: Görények a tyúkolban. Prohászka Ottokár szélsőjobb recepciója, 1927–1944. *Élet és Irodalom*, 2011. április 30. 17.

³ Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon, 1952–1959*. Gondolat, Budapest, 2013. 19–20.; Paksy Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1950-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai politikái, sajtója*. Osiris, Budapest, 2013. 11.

⁴ Makray Lajos 1942. június 2-ai felszólalása, *Képviselőházi napló*, 1939. XIII. kötet. 317. A kiemelt részben Samuel Werenfels svájci protestáns teológust idézi.

⁵ Buchinger Mangó például a demokrácia ügyében idézte méltatóan Prohászkat. Lásd 1933. július 6-ai beszédét. *Képviselőházi napló*, 1931. XVII. kötet, 570. Varga Béla 1939. október 24-én citálta a püspököt: Ua. 1939. II. kötet. 394. Rupert Rezső azt idézte Prohászka naplójából, hogy a keresztény kurzus egy feneketlen hordó. Ua. 1935. XXII. kötet. 391. Rassay Károly 1939. november 29-ei beszédéhez lásd Ua. 1939. III. kötet. 511. Lendvai Istvánhoz alább idézett cikkei mellett lásd Lendvai István: A nemzeti génusz szolgálataiban. *Szabadság*, 1942. április 24. 2.; Nomád levele a domokosi végvárról, *Mai Nap*. 1943. május 26. 2. Közi-Horváth Józsefhez alább idézett beszéde mellett lásd 1939. november 30-ai felszólalását. *Képviselőházi napló*, 1939. III. kötet. 566. Bangha Béla cikkéért lásd Bíró Bertalan szerk.: *Bangha Béla SJ összegyűjtött munkái*. XXVIII. kötet. Szent István Társulat, Budapest, 1942. 521–522.

⁶ Lásd Közi-Horváth József 1940. június 6-ai beszédét. *Képviselőházi napló*, 1939. VI. kötet. 154. és Lendvai István *Földkérdés, zsidókérdés, nyilasokkérdés* című 1939. december 6-ai kéziratát (másolat a szerző birtokában).

⁷ Nomád levele egy hamis bevallásról. *Mai Nap*, 1944. február 19. 3. Hasonló cikkeket idéz még Fazekas 2015. 5–6. 6. lábjegyzet.

⁸ Makray Lajos felszólalása 1942. június 2-án. *Képviselőházi napló*, 1939. XIII. kötet. 317.

⁹ Maróthy Károly felszólalása. Uo. 319–321.

¹⁰ Prohászka Ottokár: *The Jewish Question in Hungary*. The Hague, 1920.

¹¹ Prohászka Ottokár: *Iránytű*. Szent István Társulat, Budapest, 1929. 1–2.

¹² Meskó Zoltán 1933. május 12-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1931. XV. kötet. 365.

¹³ Meizler Károly 1938. március 31-ei felszólalása. Ua. 1935. XVII. kötet. 410–411.

¹⁴ Meizler Károly 1939. március 7-ei felszólalása. Ua. 1935. XXII. kötet. 167.

¹⁵ Hubay Kálmán 1939. február 4-ei felszólalása. Uo. 192–193.

¹⁶ Gürtler Dénes 1939. február 28-ai felszólalása. Uo. 35.

¹⁷ Tömböly Dénes 1940. december 11-ei felszólalása. Ua. 1939. IX. kötet. 63.

¹⁸ Andréka Ödön 1941. június 25-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1939. X. kötet. 238.

¹⁹ Maróthy Károly 1941. július 1-jei felszólalása. Ua. 362.

²⁰ A mi gyűlöletünk, *Nemzet Szava*, 1937. május 38. 6.

²¹ Károlyi Viktor 1937. május 5-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1935. XII. kötet. 577.

²² Károlyi Viktor 1938. május 10-ei felszólalása. Ua. XVIII. kötet. 404.

²³ Bosnyák Zoltán: *Probászka és a zsidókérdés*. Held, Budapest, 1938. 6–7.

²⁴ Ua. 8., 16., 20.

²⁵ Ua. 9., 48.

²⁶ Veszprémy László Bernát: Keresztesharc a nyilaskereszt ellen. Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940. *Actas*, 31:2 (2016). 122–133.; Uő: A másik Lendvai. Lendvai István publicisztikája 1936 és 1944 között. In: *Veritas évkönyv 2016*. Szerk. Ujváry Gábor. Magyar Napló, Budapest, 2017. 185–203.; Közi-Horváthhoz lásd ezen tanulmány 5. lábjegyzetét.

²⁷ Veszprémy László Bernát: Egy avított jezsuita antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történelmi Szemle*, 2017/3. 439–462.; Veszprémy 2017.

²⁸ Ungváry 2012. 242.

²⁹ Prohászka 1929. 3., 22.; Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Probászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Pallas, Budapest, é. n. 341.

³⁰ Karsai 2012. 110., 469. sz. lábjegyzet.

³¹ Politikai eszmétörténeti szempontból kiemelkedő ezen a téren Ungváry Krisztián tanulmánya: Kik azok a nyilasok? *Beszélő*, 8. köt. 6. sz. (2003. június). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kik-azok-a-nyilasok>.

³² Meskó Zoltán 1933. május 12-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1931. XV. kötet. 365.

³³ Meskó Zoltán beszéde 1933. március 17-én. Ua. XIV. kötet. 136.

³⁴ Szocializmus kell. *Testvér*, 1920. január 8. 1.

³⁵ Bosnyák 1938. 9., 24–25.

³⁶ Meskó Zoltán felszólalása, 1934. május 28. *Képviselőházi napló*, 1931. XXIII. kötet. 306.

³⁷ Karsai László – Molnár Judit szerk.: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Cserépfalvi, Budapest, 1994. 101.

³⁸ Maróthy Károly felszólalása, 1937. május 10. Ua. 1935. XIII. kötet. 36.

³⁹ Vajna Gábor felszólalása 1939. szeptember 28-án. Ua. 1939. II. kötet. 135. Prohászka uradalmihoz és a földosztás kérdéséhez lásd Fazekas Csaba: Ismeretlen Prohászka-dokumentum a Tanácsköztársaság korából. *Publicationes Universitatis Miskolcensis*, 4. kötet (1998). 147–161.

⁴⁰ Vajna Gábor felszólalása 1939. június 26-án. *Képviselőházi napló*, 1939. I. kötet. 194.

⁴¹ Matolcsy Mátyás felszólalása 1941. november 12-én. Ua. 1939. XI. kötet. 169.; Szöllösi Jenő 1940. június 26-ai beszéde. Ua. 1939. VI. kötet. 373.

⁴² Meizler Károly 1938. május 11-ei felszólalása. Ua. 1935. XVIII. kötet. 481.

⁴³ Prohászka-koszoru. *Új Magyarország*, 1937. április 2. 1.

⁴⁴ Milotay István: Prohászka. *Új Magyarország*, 1937. március 28. 1–2.

⁴⁵ Milotay István: Az „Új Nemzedék” az ellenforradalomban. *Egyedül Vagyunk*, III. kötet, 6. sz. (1940. június). 13–16.

⁴⁶ Meizler Károly 1938. március 31-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1935. XVII. kötet. 410–411.

⁴⁷ *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Kossuth, Budapest, 1991. 408., 429., 473., illetve 498., 502.

⁴⁸ Marschalkó Lajos: Revideálhatott-e Gömbös. *Egyedül Vagyunk*, V. kötet. 19. sz. (1942. szeptember 11). 4.

⁴⁹ Ungváry 2012. 334. Lásd még: 275., 284.

⁵⁰ Milotay 1937; Prohászka 1929. 8-9.

⁵¹ Prohászka Ottokár írja. *Összetartás*, 1937. március 14. 4.

⁵² Prohászka Ottokár: *Soliloquia* 1–2. Szent István Társulat, Budapest, 1929. 1. kötet, 316.; 2. kötet, 45, 61.

⁵³ Karsai 2012. 174.

⁵⁴ Szögi Géza 1943. november 23-ai felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1939. XVIII. kötet. 79.

⁵⁵ Szöllösi Jenő: Idegen eszme? *Összetartás*, 1943. október 10. 1–2.

⁵⁶ Kerekes Béla 1939. június 21-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1939. I. kötet. 106.

⁵⁷ Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon, 1952–1959*. Gondolat, Budapest, 2013. 211.

⁵⁸ Karsai László – Kovács M. Mária: Horthytól Prohászkaig. *nol.hu*, 2012. június 30. (Letöltés ideje: 2016. május 16.)

⁵⁹ Kereszténység és nemzeti szocializmus. *Magyar Roham* [kétsős Nyilas Roham], 1938. augusztus 28. 8.

⁶⁰ Bangha Béla: Korképek (1940). In: *Bangha Béla SJ össze gyűjtött munkái*. XXVIII. kötet. Szerk. Bíró Bertalan. Budapest, 1942. 511–512.

⁶¹ Nomád levele egy hamis bevallásról. *Mai Nap*, 1944. február 19. 3.

⁶² Lendvai István: Akik nem ünnepelnek. *Nemzeti Élet*, 1940. március 16. 1.

⁶³ Lendvai 1939.

⁶⁴ *Képviselőházi napló*, 1931. XIV. kötet. 1933. március 17-ei ülés. 136.; Ua. 1939. XII. kötet., 1941. december 1-jei ülés. 222.

⁶⁵ Ezeket az eltéréseket – igaz, a korabeli szóhasználattól terhelten – elemzi Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus*. Magvető, Budapest, 1987. 415 skk. Újabbán lásd Uő.: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Napvilág, Budapest, 2009. 129.

⁶⁶ „A keresztény egyházak a hazafi-testvériségben találjanak egymásra” – mondja Prohászka Ottokár. *A Nép*, 1925. január 20. 7.

⁶⁷ Ennek az ideológiai zavarnak példái a következő cikkek is: A német fascisták tavaszra nagy változásokat készítenek elő Németországban. Hitler bajor fascistavezér nyilatkozik A Nép-nek. Ua. 1922. december 31. 3.; És mégis mozog a föld! Megalakult a Magyar Fascista Hungarista Tábor. Ua. 1922. december 19. 3.; A fascista gondolat. Ua. 1922. november 7. 1.; Mussolini, Hitler szelleme. Ua. 1924. április 8. 1.; Nem fascista, hanem hungarista. Ua. 1922. november 12. 1–2. Az utóbbi cikkben a cím dacára azt fejtegeti a keresztényszocialista Haller István, hogy a fasizmus magyar viszonylatban a hungarizmus.

⁶⁸ Bosnyák 1938. 5. Soraiban az olasz fasiszta indulót idézi.

⁶⁹ Prohászka Ottokár a politika és kultúra főkérdéseiről. *A Nép*, 1922. október 15. 1–2.

⁷⁰ El kell végre következnie a lelkek szanalásának. Prohászka Ottokár nyilatkozata. Ua. 1924. június 8. 1.

⁷¹ Beszélgetés Prohászka Ottokárral. Ua. 1924. december 25. 1–2.

⁷² Beszámoló és seregszemle az ébredő gondolat táborában. Ua. 1924. december 21. 3.

⁷³ Nyírváry János: Német könyv a magyarországi zsidókérdésről. *Magyar Kultúra*, 49. kötet (1938). 6. sz. 229–231.

⁷⁴ Meskó Zoltán felszólalása 1940. november 19-én. *Képviselőházi napló*, 1939. VII. kötet. 569.

⁷⁵ Meskó Zoltán 1933. március 17-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1931. XIV. kötet. 136.

⁷⁶ Karsai–Kovács 2012.

⁷⁷ Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1950-as évek új szelvényjébe való mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Osiris, Budapest, 2013. 11.

⁷⁸ Szálasi Ferenc megszémmeltelte a Pártszolgálat budai különítményét. *Összetartás*, 1944. január 18. 3.; Csonka Emil: *Szálasi Ferenc országjárása*. Könyv- és Lapkiadó Rt., Budapest, é. n. 104.

⁷⁹ Fiala Ferenc: Szálasi. *Hídő*, 1959. szeptember 10. 6.

⁸⁰ Prohászka személyes könyvtárának részleges leírásához lásd Szabó Ferenc SJ: *Prohászka Ottokár élete és műve, 1858–1927*. Szent István Társulat, Budapest, 2007. 351. Szálasi olvasmánylistája börtönnevei során: Sipos Péter: *Szálasi Ferenc börtönnaplója, 1938–1940*. BFL, Budapest, 1997. 106., 145., 158., 200.

⁸¹ Prohászka Marxszal kapcsolatos véleményéhez lásd Prohászka 1929. I. kötet, 326.; Szabó 2007. 87 skk., 91–92., 207. skk. Arról, hogy Szálasi olvasta Marxot, lásd: Ungváry 2012. 325.; Sipos 1997. 15. skk. Szegedi beszédéhez: Szálasi Ferenc Szeged városában. *Összetartás*, 1943. december 19. 7.

⁸² *Szálasi Pártvezető Testvér Munkánagyitanácson elmondott beszéde 1942. X. jó 18-án*. Csaba Magyar Egyesület, Osiek, 1942. 15.

⁸³ Karsai László: *Holokauszt*. Pannonica, Budapest, 2011. 56., 288.

⁸⁴ Prohászka 1929. 245–259. Egyetértek Fazekas Csabával, aki szerint „nála ez az érv is az asszimiláció lehetetlenségének feltételezéséből indult ki”. Lásd Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. *Egyháztörténeti Szemle*, 9. kötet. 4. sz. (2008). 85., 57. lábjegyzet.

⁸⁵ Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Osiris, Budapest, 2012. 78.

⁸⁶ Lendvai István: Akik nem ünnepelnek. *Nemzeti Élet*, 1940. március 16. 1.

⁸⁷ Udvarvölgyi Zsolt: *Meskó Zoltán. Egy politikusi pályakép*. PhD-értekezés, 2008. 79.

⁸⁸ Budinszky László felszólalása 1943. november 17-én. *Képviselőházi napló*, 1939. XVII. kötet. 380.

⁸⁹ Csia Sándor felszólalása 1940. november 13-án. Ua. 1939. VII. kötet. 281.

⁹⁰ Prohászka Ottokár írta. *Összetartás*, 1943. szeptember 25. 4.; Prohászka püspök mondta. *Egyedül Vagyunk*, II. évf., 2. sz. (1943. január). 1.

⁹¹ Oláh György: Voltaire, Freud, Marx. *Egyedül Vagyunk*, IV. évf. 11. sz. (1941. november). 3.; Uő: Vér és föld. Ua. V. évf., 12. sz. (1942. június 5.). 1.; Uő: A „harmincadik” előadásán. Ua. V. évf., 22. sz. (1942. október 2?) [olvashatatlan]]. 1.; Uő: Hősök és paraziták. Ua. VI. évf. 10. sz. (1943. május 7.). 1.; Fiala Ferenc: Tizenöt ezer fiú kopogtat. *Összetartás*, 1937. április 11. 3.

⁹² Rajniss Ferenc közbekiabalása 1941. november 12-én. *Képviselőházi napló*, 1939. XI. kötet. 112.

⁹³ Maróthy Károly felszólalása 1940. október 29-én. Ua. 1939. VII. kötet. 185.

⁹⁴ Hubay Kálmán felszólalása 1938. december 14-én. Ua. 1935. XXI. kötet. 97.

⁹⁵ Hubay Kálmán felszólalása 1939. június 28-án. Ua. 1939. I. kötet. 270–271.

⁹⁶ Hubay Kálmán 1939. június 27-ei felszólalása. Ua. 1939. I. kötet. 224.

⁹⁷ Ezekhez lásd Meskó következő felszólalásait: 1941. december 1-jei felszólalása. Ua. 1939. XII. kötet. 240.; 1941. február 14-ei felszólalása. Ua. 1939. IX. kötet. 378.; 1940. november 21-ei felszólalása. Ua. 1939. VIII. kötet. 725.; 1939. december 1-jei felszólalása. Ua. 1939. III. kötet. 581.; 1943. december 2-ai felszólalása. Ua. 1939. XVIII. kötet. 508.; 1942. június 3-ai felszólalása. Ua. 1939. XIII. kötet. 350.; 1942. június 18-ei felszólalása. Ua. 1939. XIV. kötet. 88–90.; 1939. október 20-ai felszólalása. Ua. 1939. II. kötet. 356.; 1940. november 15-ei felszólalása. Ua. 1939. VII. kötet. 433. Szintúgy helyhiányból nem kerülnek idézésre más, Prohászka hivatkozó nyilas cikkek. Egy ilyenért lásd Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista pártok története Zala megyében, az 1930-as években. *Zalai történeti tanulmányok*, 67. (2009). 236.

⁹⁸ Gesztelyi Nagy László felszólalása 1939. október 17-én. Ua. 1939. II. kötet. 280.

⁹⁹ Imrédy Béla felszólalása 1942. március 19-én. Ua. 1939. XIII. kötet. 111.

¹⁰⁰ Beszélgetés Prohászkaival. *Összetartás*, 1943. december 25. 7.

¹⁰¹ Ungváry 2012. 241.

¹⁰² Katolikus papok a sárga csillagról és a gettóról. *Egyedül Vagyunk*, VII. évf., 12. sz. (1944. június 16.). 8.

¹⁰³ Prohászka 1929. 1.

¹⁰⁴ Ortutay Elemér: Prohászka és a zsidók. *Egyedül Vagyunk*, VII. évf. 13. sz. (1944. június 30.). 4.

¹⁰⁵ Nagy László felszólalása 1944. november 3-án. *Képviselőházi napló*, 1939. XIX. kötet. 269.